

<https://doi.org/10.26565/2220-8089-2023-43-07>

УДК 327.5

Віра Миколаївна Пефтиц

студентка бакалаврата,

Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна

Майдан Свободи, 4, Харків, 61022,

vera.peftits@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-6091-0917>

ІРАНО-ІРАКСЬКИЙ КОНФЛІКТ, АБО ПЕРША ВІЙНА В ПЕРСЬКІЙ ЗАТОЦІ: ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ ПОДІЙ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ РЕГІОНАЛЬНОГО ТА СВІТОВОГО РІВНІВ

Аналізуються ключові фактори конфліктогенності в ірано-іракських довготривалих відносинах крізь призму історичного поглиблення протиріч між двома націями та державами, що знайшли свій вираз перш за все у рамках територіального конфлікту стосовно приналежності стратегічно важливої, з точки зору географічного розташування, акваторії р. Шатт-ель-Араб. Певна увага надається ролі «курдського питання» у розвитку міждержавних відносин; детально аналізується також релігійний вимір ірано-іракського конфлікту, роль якого стрімко зросла після подій Ісламської революції в Ірані 1979 року. Докладно розглянуто ідеологічно-політичні стратегії обох супротивників у боротьбі за регіональне лідерство. Відокремлюються та стисло характеризуються основні групи факторів виникнення ірано-іракського конфлікту.

Ретельно описуються військово-політичні підстави та перебіг ключових етапів безпосередньо збройного протистояння та його ролі в тогочасній близькосхідній геополітичній картині, у т.ч. об'єктивні підстави, що змусили різних арабських та інших акторів різного рівня зайняти власну позицію в контексті боротьби двох регіональних «центрів сили». Простежується зміна характеру участі основних міжнародних гравців, залучених до конфлікту залежно від тенденцій на арені військових дій.

Ключові слова: *Ірак, Іран, Перська затока, Шатт-ель-Араб, територіальні спори, регіональне лідерство, баланс сил.*

Як цитувати: Пефтиц, В.М. 2023 Ірано-іракський конфлікт, або Перша війна в Перській затоці: причини, перебіг подій та геополітичні наслідки регіонального та світового рівнів, *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Питання політології»* 43: 51-62. <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2023-43-07>

In cites: Peftits, Vera. 2023. The Iran-Iraq conflict, or the First Persian Gulf War: causes, course of events and geopolitical consequences at the regional and global levels, *The journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Issues of Political Science»* 43: 51-62. <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2023-43-07> (in Ukrainian)

Ірано-іракський збройний конфлікт 1980-1988 рр. являє собою у найзагальнішому вимірі черговий, але без перебільшення, найяскравіший епізод традиційного арабо-перського протистояння, багатогранна історія якого нараховує вже не одне століття. За тривалістю, обсягами задіяних ресурсів та

людських жертв восьмирічна війна між двома найвпливовішими на той час «центрами сили» регіону справедливо може вважатися одним із найбільших військових конфліктів усього минулого століття, а також наймасштабнішим в історії взаємовідносин між країнами «третього світу», у т.ч. з точки зору безпосереднього, виняткового за своїм характером впливу на формування нового, надзвичайно крихкого балансу сил в рамках близькосхідного виміру

глобальної системи міжнародної безпеки; «нові заповіді» відносин між безпосередніми та, так би мовити, опосередкованими гравцями «політичних шахів» регіону у буквальному сенсі цього слова були писані великою кров'ю. Причини цього конфлікту, як і будь-якої грандіозної і жахливої події, що вершила долі цілих націй та великих соціальних груп, сформованих навколо певної специфічної ознаки, було б неможливо (навіть більше – просто абсурдно) зводити до якогось конкретно-специфічного фактора, залишаючи всі інші в його тіні ніби щось другорядне й абсолютно несамостійне. Страшенне полум'я жорстокого збройного протистояння тліло під нагромадженням цілого комплексу соціально-економічних, історико-політичних і релігійних чинників: урешті-решт, із плином часу цей шалений клубок протиріч перетворився на гордіїв вузол, підвладний (як виявилось, бо історія все ж таки не терпить умовного способу) лише гуркоту зброї. Коріння ірано-іракського конфлікту варто при цьому шукати не тільки у динаміці розвитку міждержавного суперництва протягом фактично усього ХХ ст., а й належним чином ураховувати тенденції міжнародних відносин на тогочасній світовій арені, особливо крізь призму конфронтаційної політики наддержав на теренах Близького Сходу.

Витоки відчуження між Іраком та Іраном походять з середньовіччя, але ж уперше ці негативні тенденції «заявили про себе вголос» дещо пізніше, у XVI ст., у період війн між Персидською та Османською імперіями за контроль над Месопотамією (територія сучасного Іраку) та басейном ріки Шатт-ель-Араб, що завершилися підписанням договору Зухабу (друга доволі поширена назва – Касрі-Ширінський мир) в 1639 році.

Після завершення Першої світової війни та розпаду Османської імперії кордон між Іраком та Іраном визначався відповідно до Константинопільського договору, укладеного ще 29 вересня 1913 року у між Болгарським царством та Османською імперією в якості остаточної розв'язки Другої Балканської війни; за цією угодою Порта залишала за собою Шатт-ель-Араб, однак відмовилася від її східного узбережжя, Іран, таким чином, отримав контроль над трьома доволі важливими портами. Після здобуття статусу незалежної держави в 1932 році Ірак, як наступник Османської імперії, висунув свої претензії на включення ріки Шатт-ель-Араб (перська назва – Арвандруд) до складу своєї

території. Великобританія підтримала іракські вимоги, адресовані у т.ч. до Ліги Націй, мотивуючи це необхідністю забезпечити іракські права на доступ до моря; Іран у той самий час володів доволі значною береговою лінією та численними портами в Перській затоці. Пропозицію було прийнято й в 1937 році за активного посередництва та тиску з боку Великобританії дві близько-східні країни досягли угоди про перехід Шатт-ель-Араб до іракської юрисдикції. Згідно з цим документом кордон між Іраком та Іраном встановлювався за східним узбережжям ріки; окремий пункт вимагав від усіх суден, що заходили до Шатт-ель-Араб, плити під іракським прапором та мати іракських лоцманів (Spencer 2000 : 142).

У тому самому році Ірак, Іран, Туреччина та Афганістан уклали регіональний пакт про оборону та безпеку (Саадабадський акт), а у 1955 році обидві держави разом із Великобританією, Пакистаном і Туреччиною підписали Багдадський пакт. Доволі рівноважний характер відносин між іракською правлячою династією Хашемитів та іранськими Пехлеві (з урахуванням внутрішньої та зовнішньої нестабільності обох країн та, як наслідок, неможливості здійснювати взаємні ворожі акти) зберігалися до перевороту в Іраку 1958 року (відомого також як Революція 14 липня), що завершився поваленням монархії, проголошенням республіканської форми правління та приходом до влади бригадного генерала Абделя Керіма Касема; перший очільник «суверенного республіканського уряду» сповідував націоналістичну ідеологію. З 1959 р. знову загострилися територіальні протиріччя стосовно, перш за все, правил навігації в Шатт-ель-Арабі.

У 1969 р. шах Ірану в односторонньому порядку денонсував договір 1937 року, і межа між двома державами була визначена за лінією тальвега. На той час і Іран, і Ірак обіймали позиції найбільших експортерів нафти, а отже, можливість вільного використання Шатт-ель-Араба відіграла неабияке значення. У 1971 р. військово-морські сили Ірану захопили три невеличкі острови, що належали арабським князівствам Шарджа й Рас-ель-Хайма задля здійснення контролю над Ормузькою протокою між Шатт-ель-Араб, Перською затокою та Індійським океаном. Ймовірно, Тегеран керувався при цьому не стільки стратегічними цілями, скільки прагнення у черговий раз продемонструвати сусідові свою потужність і міць. У відповідь на це відбулася депортація 10 тисяч іранців, що мешкали на

території Іраку, та відновлення давніх посягань на іранську провінцію Хузистан (араб. Арабістан), населену етнічними арабам. Усі ці акції очікувано призвели до розриву дипломатичних відносин між Іраном та Іраком.

Ще одним фактором, який значно ускладнював відносини між Тегераном і Багдадом, була підтримка курдських сепаратистів з боку іракського шаха ще з початку 1960-х рр. Для надання максимально правильної і об'єктивної оцінки ступеня значущості цього чинника варто дещо детальніше зупинитися на курдському питанні та його винятковій ролі в міжнародних відносинах усього близькосхідного регіону.

Курдське питання можна справедливо вважати одним із найбільш больових питань в рамках ірано-іракських взаємин. Правляча влада обох країн дотримувалася непослідовної і водночас доволі простої і очевидної тактики стосовно даної проблематики: період відносного політико-дипломатичного «потепління» сприяв формуванню єдиного (незважаючи на всі наявні протиріччя, що, звісно ж, нікуди не дівалися) фронту проти курдських національних рухів; у часи погіршення ірано-іракських відносин кожна з держав намагалася максимально успішно «розіграти» курдський «козир» в рамках протистояння з супротивником, з метою його внутрішньої дестабілізації та нанесення максимальної шкоди.

Одним із важливих факторів, що сприяв на тимчасове зближення Тегерану та Багдаду та певну «розрядку» у їхніх відносинах, варто вважати нафтову кризу, або ж т.зв. «революцію ОПЕК» 1973 року.

Після трансформації системи розподілу нафтових доходів Іран й Ірак, як країни з багато-мільйонним населенням і, відповідно, високим рівнем витрат та «поглиблення» нафтодоларів, виявилися надзвичайно зацікавленими у збільшенні масштабів нафтовидобутку та збільшенні цін. У такому випадку їхні інтереси були прямо протилежні інтересам їхніх партнерів з ОПЕК, невеличких держав із помітно більш низьким рівнем грошового обороту. Іран та Ірак запропонували збільшити обсяг видобутку нафти залежно від чисельності населення, ресурсів, матеріальних потреб кожної країни та відповідно до цього вимагали збільшення власної квоти видобутку нафти, визначеної ОПЕК, і зниження квот для Саудівської Аравії та малих держав Затоки. Тегеран і Багдад також виступали проти збереження цін на нафту на певному рівні, що на їхню думку, було вигідно лише

кранам – найбільшим споживачам відповідного ресурсу. Таким чином, незважаючи на тривалий конфлікт, на цьому конкретному етапі Ірак та Іран виявилися пов'язаними спільними інтересами, але суто економічного характеру. У тому ж 1973 році було відновлено дипломатичні відносини між державами, а вже через два роки на конференції країн-членів ОПЕК в Алжирі були укладено спільну ірано-іракську угоду (вона отримала назву за місцем свого підписання). Шах Ірану зобов'язувався припинити надання допомоги курдським повстанцям, а Саддам Хусейн змушений був погодитися на принцип розділу ріки Шатт-ель-Араб за лінією тальвега. Умови договору, з одного боку, принизливі для Іраку, але тим не менш були необхідні для успішного придушення курдського повстання. В Іраку після підписання Алжирських угод навіть спеціально випустили своєрідний буклет для школярів із такими наративами: «Чи чули Ви колись про крадія, який намагається вкрати річку? Саме цим займаються перси, стверджуючи, що половина Шатт-ель-Араб належить їм» (Spencer 2000 : 110). Тим не менш, відносини між державами значно поліпшилися: відбувся цілий ряд зустрічей на вищому рівні, що уможливило офіційне підписання в липні 1975 р. ірано-іракських домовленостей саме на базі Алжирської угоди.

Про надзвичайно нерівний характер ірано-іракських відносин свідчить те, що вже в 1976 р. розпочалося «охолодження» після прийняття міністрами інформації арабських країн Перської затоки кувейтської пропозиції про створення Інформаційного агентства *Арабської затоки*. Очікувано, це рішення викликало шквал протестів у Тегерані. Вибухнула безпрецедентна дипломатична криза: іранські послы в країнах Затоки терміново були викликані на консультації.

Ірак, у свою чергу, відмовився прийняти два послання іранського уряду через наявність у їхньому змісті «згадок про Перську затоку». Тегеран охарактеризував даний прецедент як «абсолютно неприйнятний» та висловив стурбованість «очевидним небажанням Багдаду зміцнювати відносини між країнами». Напруга дещо спала лише після візиту до Ірану голови іракської дипломатії та обміну «остаточними варіантами» домовленостей від 1975 року (Smolansky, Smolansky 1991: 189).

Протягом наступних трьох років, аж до повалення династії Пехлеві в 1979 р.,

відносини між країнами продовжували свій доволі динамічний розвиток, свідченням чого виступає значна кількість зустрічей на вищому рівні та численні двосторонні угоди як економічного, так і політичного характеру. Одразу ж після революції в Ірані 1979 р. та концентрації влади в руках ісламських фундаменталістів відбулося посилення напруги в ірано-іракських відносинах. Тегеран звинувачував баасистський іракський правлячий режим в ігноруванні ісламських принципів правління та, як наслідок, у нелегітимності його влади та вимагав відставки Саддама Хусейна. Крім того, Багдаду була нанесена, за близько-східними мірками, страшенна, смертельна образа заявою іранського президента Абольхасана Банісадра про те, що «арабський націоналізм – баасистський чи будь-який інший – є антиісламським та еквівалентним сіонізму» (Freedman 1991; 87). Саме тут, мабуть, і було закорінене найглибше й найгостріше протиріччя між двома супротивниками, що, без перебільшення, стосувалося долі усього близькосхідного регіону. Ірак, претендуючи на лідерство в арабському світі, здійснив ставку саме на панарабську ідею, на перший план висуваючи на національну спільність арабів. Аятола Хомейні та його оточення на противагу взяли курс на «експорт ісламської революції» та поставили собі за мету об'єднати під «мусульманським прапором» увесь ісламський світ без прив'язки до національно-культурних відмінностей.

Ісламська революція в Ірані була вкрай негативно сприйнята усіма арабськими державами Перської затоки. З моменту усунення шахського правління Іран, який, володіючи значним військовим потенціалом, тим не менш, проводив достатньо стабільну та передбачувану зовнішньополітичну лінію, перетворився на ворожу арабському світові, політично нестабільну, країну. Кроки Тегерану, спрямовані на поширення концепції «ісламської революції», викликали доволі потужну хвилю виступів у середовищі численних шіїтських общин проти сунітського керівництва арабських монархій. У першу чергу, це торкнулося держав із значним впливом шіїзму – Саудівської Аравії, Бахрейну та Кувейту (в останньому виступи переросли у повноцінне повстання, що ледь не призвело до повалення правителя).

У відповідь на подібну політику іранського керівництва арабські країни Затоки вжили ряд скоординованих заходів, що перш за все виявилось у репресивних діях проти

шіїтських общин. Окрім того, на початку на початку 1980 року було ліквідовано інститут особистих представників Хомейні, а самих представників видворено до Ірану. Очевидно, що всі ці події ще більше загострили відносини між Іраном та його арабськими сусідами.

Але ж ключовим напрямом реалізації стратегії «експорту ісламської революції» залишався Ірак, де шіїтська община складала фактично більшість усього населення країни (у столиці, наприклад, мешкала одна з найбільших шіїтських діаспор). За різними науковими оцінками, шіїти склали від 55 до 65% від загальної кількості населення, без урахування жителів Іракського Курдистану, які являють собою окрему етноконфесійну групу і складають близько 20% населення. Більше того, саме на території Іраку були розташовані дві найголовніші святині шіїзму – Неджеф та Кербела. З цим фактом, до речі, тісно пов'язане ще одне джерело конфронтації – вимога іранського керівництва про передачу святинь цих міст до іранського Кума, де планувалося створити своєрідний центр усього світового шіїзму; її звичайно, було зустрінuto відмовою.

Незважаючи на очевидні агресивні дії з боку Хомейні, ініціатором безпосереднього збройного конфлікту став іракський лідер Саддам Хусейн. У сфері регіональних відносин вигода від використання сили проти Ірану задля завдання останньому нищівної поразки була доволі очевидною. В очах керівників арабських монархій перемога Іраку стала би підтвердженням його могутності та здатності узяти на себе роль ключового гаранта безпеки й стабільності в зоні Перської затоки для інших арабських країн. У тому числі навіть затятих противників режиму Саддама, такий сценарій став би достатнім підґрунтям для визнання за Іраком права лідерства в арабському світі.

Сам Саддам Хусейн довго підготовлював ґрунт для подібного перебігу подій, ще де-юре не обіймаючи посади президента, але де-факто визначаючи зовнішню та внутрішню політику країни. Можливість, яка з'явилася одразу після підписання Єгиптом Кемпт-Девідських угод Ізраїлем та наступної мирної угоди, іракський лідер успішно використав, реалізувавши її під час організації Багдадських самітів 2-5 листопада 1978 р. й 17 березня 1979 р., під час яких Єгипет виключили зі складу Ліги арабських держав. Ці зустрічі на рівні міністрів закордонних справ та фінансів Арабської Ліги вперше проходили в іракській столиці та свідчили

про новий статус Багдаду в якості центра міжарабської політики та статус особисто Хусейна як ключового регіонального політика та «захисника «загальноарабської справи». На цьому етапі «сильний чоловік Багдада» потребував офіційної легітимації своєї влади задля згуртування нації під єдиним керівництвом. 16 липня 1979 р. Саддам Хусейн обійняв посаду президента Іраку й саме з цього часу бере відлік різко активізована зовнішня політика Багдада, наділена виразними центрсиловими параметрами.

Розрахунки іракського керівника будувалися навколо того, що Іран – країна, буквально розірвана внутрішніми дестабілізаційними процесами, була б нездатна протистояти численній іракській армії, оснащений сучасним озброєнням і технікою; іранські збройні сили, у цілому вірні шаху, перебували у деморалізованому стані через повалення та вигнання останнього. Окрім того, у результаті революційних «чисток» вищій командний склад іранської армії було заміщено на представників нижчої армійської ланки та безпосередньо сподвижників Хомейні, що, як вважав Хусейн, значно погіршило рівень боєздатності Ірану. Саддам розраховував також на підтримку арабського населення вищезгаданої провінції Хузистан. Важливим фактором було й те, що після нападу на американське посольство в Тегерані, де в заручники було захоплено 40 громадян США, Іран фактично опинився у становищі країни-вигнанця, яка тепер не могла навіть розраховувати на якусь підтримку західних держав і, головне, США, що до недавнього часу займали позицію головного союзника та постачальника зброї Ірану.

Таким чином, резюмуючи усе вищесказане, можна чітко виокремити основні групи факторів, які призвели до розв'язання ірано-іракського конфлікту:

- 1) сукупність історично сформованих етнічних, релігійних і міждержавних протиріч;
- 2) територіальні суперечки;
- 3) внутрішньополітичні, соціально-економічні й ідеологічні трансформації в обох державах;
- 4) ескалація боротьби за зовнішньополітичний статус держав у регіоні;
- 5) вплив регіональних та міжнародних акторів (про це детально дещо пізніше).

17 вересня 1980 р. С. Хусейн у односторонньому порядку денонсував Алжирські домовленості та в ультимативній формі висунув Ірану ряд умов, у разі виконання яких будь-які військові дії мали б

бути призупинені. Вони полягали в закріпленні за Іраком права володіння усією рікою Шатт-ель-Араб; у повазі Іраном територіальної цілісності та незалежності Іраку, а також звільненні трьох островів у Перській затоці, зайнятих Іраном. У відповідь на ці вимоги Іран оголосив Шатт-ель-Араб «зоною військових дій» та закрив Ормузьку протоку для ввозу «стратегічних товарів» до іракських портів. 22 вересня 1980 р. іракські війська перетнули кордон з Іраном, здійснивши повномасштабне вторгнення на територію свого сусіда, але ініціативу вони змогли утримувати лише протягом перших шести тижнів війни. За цей період іракські війська захопили частину провінції Хузистан із розташованими на її території багатими нафтовими родовищами, однак арабське населення цієї території, всупереч прогнозам і очікуванням, не виступили на боці іракської армії. «Ймовірно, араби Хузистану вважали більш вигідним для себе доволі необтяжливий контроль далекого Тегерану, ніж жорстку руку БААС» (Spencer 2000: 112).

Не виправдалися й інші розрахунки Хусейна. Передбачуване послаблення іранської армії в результаті антишахського перевороту та повної заміни її командного складу на «стражів ісламської революції» виявилось недостатнім, особливо після оголошення аятолою Хомейні «джихаду» (священної війни) проти зрадника та ворога ісламу Саддама Хусейна, коли до лав армії почали вливатися тисячі високо мотивованих добровольців. Крім того, упевненість іракського президента в низькій боєздатності іранських збройних сил базувалися в основному на агентурних даних, наданих біженцями з Ірану (напрямую або ж через США), які часто носили доволі суб'єктивний характер. Деякі дослідники роблять припущення, що Вашингтонська адміністрація допускала умисну дезінформацію з метою переконати Хусейна в перевазі іракських збройних сил (Teicher, Teicher 1993: 103), тим самим фактично спровокувавши його на розв'язування військового конфлікту з найбільш вороже налаштованим по відношенню до Сполучених Штатів режимом Близького Сходу.

СРСР також не надав очікуваної військової чи матеріально-технічної допомоги Іраку. Причиною цього стала розв'язана Хусейном війна в Затоці, яка була вкрай не вигідною для радянської політики в регіоні – після перемоги ісламської революції Іран та Ірак являли собою провідні антизахідні сили в зоні Перської затоки й,

запекло борючись один із одним, вони втрачали можливість протистояти Заходу.

У міру того, як стало остаточно зрозуміло, що план «блискавичної війни» зазнав невдачі, змінювалося і ставлення до війни з боку арабських країн. До листопада 1980 року Хусейн усвідомив, що арабський світ фактично розділюється на три табори; окрім країн, що безумовно встали на бік Іраку, оформився своєрідний «блок нейтралів» (хоча чаша ваг їхньої зовнішньої політики все ж таки схилилася на багдадський бік), а також союзників Ірану. При цьому до першої категорії, по суті, можна сміливо віднести лише Йорданію, традиційного союзника Іраку: другий табір складала монархія Перської затоки, які, частково приймаючи панарабську риторичку Хусейна, частково піклуючись про власну безпеку перед обличчям «іранської загрози», надавали фінансову, технічну та логістичну підтримку Багдаду; третю групу сформували Сирія, Лівія, НДРС (Народно-Демократична Республіка Ємен) і, на початковому етапі військових дій, Алжир, які проголосили офіційно про підтримку Ірану (Chubin 1988: 140.)

Сирія серед усіх арабських держав зайняла безпрецедентно ворожу позицію по відношенню до Багдаду. Дамаск заборонив використання сирійських портів для постачання Іраку товарів подвійного призначення; перекрито було також прокладені через сирійську територію найкоротші транзитні автомобільні й залізничні магістралі, що поєднували Ірак із Середземномор'ям. У один із найкритичніших періодів ірано-іракського конфлікту, а саме в березні 1982 р., Сирія перекрила нафтопровід на Баніяс, який слугував «сполучною ланкою» між Іраком та Середземним морем, таким чином наполовину зменшивши і без того значно скорочений експорт іракської нафти (Chubin 1988: 148).

У зв'язку з цим особливого стратегічного значення для Іраку набули тісні двосторонні контакти з Туреччиною. Базуючись на спільності інтересів у вирішенні «курдського питання», ірако-турецькі відносини розвивалися також і в економічній сфері. Першорядну важливість для Багдаду після перекриття сирійського нафтопроводу являв тепер нафтопровід, що вів з північних родовищ до турецького Середземного узбережжя, оскільки до проведення нафтопроводу через територію Саудівської Аравії він залишався єдиною можливістю здійснювати експорт іракської нафти. Враховуючи

традиційну недовіру Туреччини до всіх попередніх правлячих режимів Іраку (зумовлену певними історичними протиріччями, претензії Туреччини на північно-західні іракські провінції, членство в НАТО), зближення Саддама Хусейна з Анкарою зайвий раз свідчило про його готовність у критичній ситуації певною мірою поступитися власними політичними та ідеологічними міркуваннями заради досягнення військових цілей. Напевно, те саме можна сказати і про співробітництво іракського президента з монархіями Перської затоки, особливо з Саудівською Аравією – головним суперником Іраку в рамках ОПЕК.

Держави – члени Ради Співробітництва Арабських Держав Перської Затоки у цілому змогли виробити єдиний підхід до ірано-іракського конфлікту, формально зайнявши позицію нейтралітету та проголошуючи необхідність його розв'язання виключно з використанням політичних засобів. Однак мотиви, якими керувалися члени арабської «шестірки» під час прийняття відповідних рішень та характер їхньої подальшої участі були зумовлені перш за все специфікою двосторонніх зносин членів Ради з Тегераном та Багдадом.

Саудівська Аравія та Кувейт надали безумовну підтримку Іраку. Політика Ер-Ріада зумовлювалася численними протиріччями, що буквально пронизали ірано-саудівські відносини, а також побоюваннями стосовно збереження безпеки власних режимів від наслідків успішної реалізації проголошеного Хомейні курсу на «експорт ісламських революцій». У випадку Кувейта допомога іракському режиму здебільшого була пов'язана із загрозою відновлення традиційних територіальних домагань Іраку на його територію. У зв'язку з цими факторами у період війни Кувейт надавав Іраку значну фінансову допомогу, забезпечував через власні порти постачання Іраку необхідними товарами та військовим спорядженням і навіть надав право іракським військовим літакам на безперешкодний проліт кувейтським повітряним простором.

У набагато складнішому становищі опинилися ОАЕ, Оман і Бахрейн, які традиційно підтримували тісні зв'язки з Іраном, а вступ у конфлікт на боці Багдаду був чреватий серйозною внутрішньою дестабілізацією через численну кількість іранських та шіїтських общин у складі цих князівств, очевидно налаштованих на користь Ірану.

Парадоксальним чином вплинуло на становище Іраку руйнування ізраїльським

бомбардувальником іракського ядерного реактора «Осірак» в червні 1981 р. Дана ворожа акція викликала потужну хвилю обурення в усьому Близькому Сході, оскільки, по-перше позбавляла арабські країни ядерного обладнання, що вважалося на той час найдосконалішим в усьому регіоні, а, по-друге, доводила військову перевагу Ізраїлю, чиїм військово-повітряним силам вдалося двічі абсолютно вільно перетнути військовий простір Йорданії та Саудівської Аравії. Руйнування реактора було сприйнято як своєрідне підтвердження заяв Саддама Хусейна про те, що «війна проти Ірану є проміжним ступенем на шляху до звільнення Палестини» (Chubin 1988: 144). Подібна панарабська риторика надала Іраку підтримку ОЗП (Організації Звільнення Палестини) і вплинула на зміцнення зв'язків Багаду з Радою Співробітництва Арабських Держав Перської Затоки, які вбачали у необхідності звільнення усіх зайнятих Ізраїлем арабських територій (у першу чергу – «священного Єрусалиму») одну із своїх ключових задач.

Крім того, ця ізраїльська акція (до речі, найбільш відома під кодовою назвою «Опера») помітно вплинула на укріплення радянсько-іракських відносин. 18 липня 1981 р. перший заступник прем'єр-міністра Іраку Таха Ясін Рамадан прибув за запрошенням до Москви, де в результаті перемовин було підписано двосторонню угоду про довгострокове економічне, торговельне й технічне співробітництво. Більш того, відповідно до досягнутих домовленостей було знято ембарго на постачання радянського озброєння до Іраку. Уже у 1982 р. СРСР знову підтвердив свій статус головного «постачальника» Іраку, забезпечуючи близько 70% військового імпорту цієї близькосхідної країни (Smolansky, Smolansky 1991: 242). Відбулося зближення Москви й Багдаду також і в політичній площині, що яскраво символізувало прибуття офіційної радянської делегації до Іраку на святкування дня незалежності у середині липня того ж самого 1981 року. Кардинальна зміна політики Москви пояснюється також кризою радянсько-іранських відносин. Переслідування Комуністичної Народної Партії Праці Ірану (Туде) з боку аятоли (незважаючи на її підтримку політики уряду після ісламської революції), різка критика Тегераном радянських дій в Афганістані, а також відмова від економічного співробітництва не залишали радянському керівництву іншого

вибору, окрім як, відмовившись від політики нейтралітету, відкрито встати на бік Іраку. Без сумніву, подальший остаточний крах партії Туде й висилка із Тегерану радянських дипломатів у травні 1983 р. стали прямим наслідком проіракської політики радянського уряду.

Влітку 1982 року іранські війська витіснили іракську армію з більшою частини окупованої нею на ранніх етапах війни територій й перетнули іракський кордон. Ці події справедливо вважаються переломним моментом ірано-іракської війни, після якого основні військові дії практично до самої розв'язки конфлікту проводилися на іракській території. Військові невдачі змусили Саддама Хусейна виступити з ініціативою про припинення військових дій та проведення мирних перемовин. Однак аятола Хомейні жорстко відкинув цю пропозицію, заявивши, «що бачить своєю метою усунення антиісламського режиму Саддама» (Spencer 2000: 112).

У сфері внутрішньої політики оборонна боротьба, якої Ірак був змушений дотримуватися вже з середини 1982 року, певною мірою допомогла Саддаму Хусейну досягнути того ступеня національної єдності, що була неможливою у мирні часи. Особливої уваги заслуговує роль шийтського населення Іраку в ході ірано-іракської війни.

Незважаючи на численні заклики іранського духовного лідера до повстання проти баасистського режиму, шіїти зберігали вірність по відношенню до уряду протягом усього періоду конфронтації, що пояснювалося цілою низкою причин. По-перше, розділені на величезну кількість племен і кланів, шіїти просто не мали змоги виступати єдиним фронтом як потужна опозиційна сила; по-друге, можна сказати про превалювання національної ідентичності над релігійним розколом у контексті даної конфронтації; по-третє, шіїти Іраку, ймовірно, розділяли побоювання своїх співвітчизників-сунітів стосовно свого майбутнього у випадку перемоги Ірану. Як тільки стала очевидною перевага останнього у збройному конфлікті, значно зросла економічна та військова допомога Іраку з боку не лише СРСР, а й західних країн. Якщо на першому етапі ірано-іракської війни «адміністрація Рейгана дозволяла Ізраїлю постачання американської зброї до Ірану, аби не допустити легкої і швидкої перемоги Іраку» (Phythian 1997: 20), то після переходу в наступ іранських військ, США почали реалізовувати відверто

проіракську політику. У цілому логіку таких, на перший погляд, непослідовних дій США стосовно ірано-іракської конфронтації можна було б яскраво охарактеризувати такою арабською приказкою: «Нехай отрута скорпіону вб'є змію». Справа полягає в тому, що для Вашингтону швидка перемога будь-якого з цих великих акторів регіону Перської затоки являлася вкрай не вигідною: максимально затягне протистояння, поперше, значно послабило б два регіональних «центра сили», а по-друге, дало б можливість посилити свою військову присутність під приводом стабілізації ситуації у басейні Перської затоки. Г. Кісінджер жалкував, що в ході ірано-іракської війни обидві країни не можуть зазнати поразки.

Американське керівництво не було дуже зацікавлене в установленні тісних політичних чи економічних зв'язків з іракським урядом. Скоріше навіть навпаки, Багдад, будучи тривалий час ледь не союзником СРСР у повному розумінні цього слова та ворогом Ізраїлю, підтримував найвпливовіших палестинських екстремістів, через що викликав неабияку недовіру з боку США. Не сприяла взаємному зближенню й риторика Саддама Хусейна, який заявив перед початком збройного конфлікту: «у нас немає дипломатичних відносин з американцями – ми розглядаємо їх як ворогів арабської нації та ворогів Іраку; протягом останніх двадцяти років ми діяли виходячи з цього» (Mattar 1981: 108). Однак ще більш вороже Вашингтон був налаштований проти ІРІ (Ісламської республіки Іран), розуміючи, що її перемога у війні не просто похитне, а зруйнує наявний баланс у регіоні на користь Тегерану, а, відповідно, проти західних країн. Таким чином, поки театр військових дій не перейшов на територію Іраку й перевага Тегерану не стала очевидною, Вашингтон надав перевагу формальному нейтралітету в конфлікті. Але в 1982 році Вашингтон корінним чином змінив свою позицію, оголосивши, що поразка Іраку в конфлікті суперечить американським інтересам у Близькому Сході: «Використовуючи комбінацію дипломатії і спільних інтересів, політичних і економічних, адміністрація Рейгана вважала, що зможе досягнути стану речей, за якого б Хусейн став певною подобою Хафеза аль-Асада – квазі-тоталітарного лідера в межах власних кордонів, який зміг би діяти помірковано та передбачувано у сфері зовнішньої політики» (Karabell 1995: 31–32). Подібний підхід дещо пізніше використовував і Дж.Буш.

У лютому 1982 р. Ірак офіційно виключили зі списку країн-спонсорів міжнародного тероризму, що зробило можливою активізацію американо-іракських контактів. Американська адміністрація виділила Іраку 460 млн доларів для закупівлі продовольчих товарів у США, що, у свою чергу, переконало європейські уряди та банки у платіжездатності режиму Хусейна, і вони відновили надання кредитів Іраку. Крім того, у 1984 р. було укладено спеціальну угоду стосовно обміну інформацією між ЦРУ та іракськими спеціальними службами, який здебільшого здійснювався через знову відкрите 22 листопада 1984 р. американське посольство в Багдаді. Пізніше, однак, стало відомо, що ця угода фактично діяла на той час уже протягом двох років через американське посольство в Аммані, де король Йорданії Хусейн особисто курирував процес передавання інформації обом сторонам (Ніго 1992: 47).

Серед інших західних країн найбільш плідно Ірак співпрацював із Францією. Співробітництво у військовій сфері між Іраком та Францією розпочалося вже в середині 1970-х рр, і Франція посідала друге місце після СРСР за обсягами експорту озброєння у цю арабську країну; до речі, вищезгаданий реактор «Осірак», знищений ізраїльською авіацією, був також посталений Францією в рамках іракської програми ядерних досліджень. «За перші два роки війни Франція поставила Іраку зброї на 5,6 млрд доларів. Таку щедрість легко зрозуміти. Оскільки борг Іраку Франції збільшився з 15 млрд франків у 1981 р. до 5 млрд доларів у 1984 р., збереження Саддама Хусейна було не тільки питанням певного стримування ісламського фундаменталізму, але й нагальною економічною необхідністю».

Інші європейські країни, такі як ФРН, Швейцарія, Іспанія, Португалія також розвивали військово-технічні контакти з Багдадом, але не так інтенсивно, порівняно з США і Францією.

З моменту переходу в наступ іранських військ у ірано-іракській війні можна досить умовно виділити декілька етапів: «перша війна міст» (лютий 1984 р.), «друга війна міст» (березень і квітень 1985 р.) та так звана «танкерна війна» (кінець 1986 р.).

Перші два періоди, під час яких обидві сторони за об'єкти атак обрали міста, характеризувалися величезною кількістю жертв серед цивільного населення та руйнуванням інфраструктури обох держав. Відповідно до статистичних даних втрати

Іраку та Ірану серед цивільних тільки під час «другої війни міст» нараховують 20 та 10 тис осіб відповідно (Iraq In Transition 1986 : 5). Незважаючи на поширену думку, застосування Іраком хімічної зброї на цьому конкретному етапі було скоріше винятком, аніж правилом. Пояснювалося це, перш за все умовами Угоди про припинення вогню по цивільних об'єктах, підписаної у червні 1984 року Хусейном і Хомейні при посередництві ООН, якого відносно строго дотримувалися обидві сторони конфлікту, а, по-друге, небажанням іракського лідера загострювати відносини зі своїми арабськими союзниками, Саудівською Аравією та Кувейтом, що побоювалися можливого розширення зони військових дій іранських сил, спровокованого хімічними атаками Іраку. Окрім того, використання, у порушення норм міжнародного права, хімічної зброї здатне було викликати хвилю протестів з боку міжнародних громадських організацій, що неминуче позначилося б на рівні іноземної підтримки Багдаду у війні.

На даному етапі ірано-іракської війни активізувалися дипломатичні зусилля, спрямовані на найскоріше розв'язання кризи з боку держав та регіональних організацій, пов'язаних спільними інтересами з учасниками конфлікту: Кувейту, Саудівської Аравії, Єгипту, Алжиру, ОАЕ, Японії, а також Ради арабських держав Перської затоки, Ліги арабських держав, Руху неприєднання та Організації ісламської конференції. Але все ж таки найбільші надії поклалися на дипломатичну кампанію, започатковану Генеральним секретарем ООН Пересом де Куельяром у квітні 1985 року, у розпал «війни міст». Він прибув з офіційним візитом до зони Перської затоки з тим, щоби закласти основу мирних перемовин для зниження рівня напруженості між Багдадом та Тегераном. «Дана ініціатива мала шанси на успіх у силу того, що Генеральна асамблея ООН та її лідер, на відміну від Ради безпеки ООН, користувалися великою повагою іракського та іранського режимів» (Iraq In Transition 1986:7). Але ж візити де Куельяра до столиць конфліктуючих держав не принесли якихось помітних результатів. Іранське керівництво навідріз відмовлялося проводити перемовини про мир, але висловлювало свою готовність обмежити військові дії у районах із цивільним населенням. Ірак, навпаки, погоджувався обговорювати виключно умови припинення вогню.

Після катастрофічної поразки іракських військ на півострові Фао в лютому 1986 р. та захоплення стратегічно важливого міста Мехрана в червні 1986 р. війна набула більш запеклого характеру. Іракський президент відкинув будь-які обмеження, яких дотримувався з метою збереження власної влади, іноземної фінансової та військової підтримки і потенційної можливості відновлення відносин з Іраном у майбутньому. Саддам Хусейн знову виступив з мирною ініціативою, висуваючи єдиною умовою збереження існуючої форми правління в Іраку та власного режиму. Іран відповів відмовою.

У такій ситуації Саддам Хусейн знову вдався до тактики «танкерної війни», яку намагався розв'язати ще в 1984 році, нападаючи на цивільні та торговельні судна Ірану, сподіваючись на те, що він закрис Ормузьку протоку для судноплавства й таким чином змусить західних споживачів нафти втрутитися до конфлікту й домогтися мирної угоди. Згідно з цим планом здійснювалися повітряні нальоти на стратегічні цілі Ірану та його нафтові термінали, а також напади на іранські танкери й цивільні кораблі. Усього за цей період було реалізовано 49 нападів на нафтові танкери, 2/3 яких здійснили іракські сили.

Після аналогічної відповіді з боку Ірану, кувейтське керівництво, побоюючись нападу на власний флот, звернулося до СРСР і США з проханням надати їхнім нафтовим танкерам військово-морські ескорти. У результаті в Перській затоці було дислоковано численний американський військовий контингент, радянська ж військова присутність була, скоріше, лише зазначеною (три тральщики та одне охоронне судно) (Smolansky, Smolansky 1991: 258). Таким чином, була досягнута вкрай необхідна для Багдада інтернаціоналізація збройного конфлікту в Затоці.

У міру ескалації напруги в регіоні Вашингтон виступив в РБ ООН з проєктом резолюції, що закликав Іран та Ірак припинити військові дії. У випадку недотримання цих вимог пропонувалося накласти ембарго на постачання озброєнь. Але радянське керівництво, стурбоване посиленням американського впливу у регіоні, не підтримало ініціативи США та виступило з власною заявою, у якій зазначалося, що у результаті збільшення іноземної військово-морської присутності в Затоці ірано-іракська війна може перерости у міжнародну кризу. СРСР пропонував усім іноземним державам вивести свої бойові кораблі, а безпосередньо

конфліктуючим сторонам – Ірану та Іраку – не перешкоджати вільній навігації у Перській затоці. Заклик до припинення морських і повітряних нападів на судна нейтральних країн був доволі неочікуваним. Не підлягало сумнівам, що на цьому етапі Ірак мав перевагу в цьому роді військових дій та змушений був продовжувати тиск на Тегеран, поки іранське керівництво не погодиться на припинення вогню. ІРІ, ж, навпаки, була надзвичайно зацікавлена в припиненні «танкерної війни», яка разом із серйозними технічними проблемами створювали перешкоди для експорту іранської нафти.

20 липня 1987 р. Рада Безпеки ООН одностайно прийняла резолюцію №598, яка вимагала негайного припинення бойових дій з боку Ірану та Іраку, виведення військ за міжнародно визнані кордони, обміну військовополоненими та формування структури для визначення сторони, відповідальної за розв'язування війни. Цей документ не передбачав жодних примусових заходів для учасників конфлікту, але був витриманий у набагато більш жорсткому тоні порівняно з іншими резолюціями ООН часів ірано-іракської війни.

Багдад висловив готовність підпорядкуватися вимогам резолюції №598 за умови відповідної згоди Тегерану. Декілька раундів прямих ірано-іракських перемовин під егідою ООН завершилися безрезультатно у зв'язку, згідно із заявами міністра закордонних справ Ірану Алі Акбара Велаяті, з «тривалою окупацією значної частини іранської території» (Smolansky, Smolansky 1991: 265). Відмова іранського уряду припинити військові дії призвів до посилення «танкерної війни» Іраком та масованих бомбардувань великих іранських міст. У той самий період Хусейн почав широко застосовувати хімічну зброю, таким чином різко загостривши відносини з усією світовою спільнотою. Із початком ракетних ударів по містах, де Тегеран очікувано виступав у ролі основного об'єкту, ще більше ускладнилися радянсько-іранські відносини, оскільки ракети, що використовувалися іракськими військами були не модифікованими версіями радянських «Скад-Б», і іранське керівництво на цій підставі звинувачувало Москву в підтримці варварських акцій Багдаду, хоча радянські офіційні особи заперечували поставки цього типу ракет Іраку (Smolansky, Smolansky 1991:270).

У результаті атак іракських військ 25 травня 1988 р. в районі Шаламче на

південному кордоні Іраку під час яких широко застосовувалася хімічна зброя, іранські війська були витиснуті з території Іраку. Місяцем пізніше успішно для Багдаду завершилися бої на острові Меджнун, де також застосувалися отруйні гази. 12 липня іранські війська покинули район Халабжи в Іракському Курдистані.

Такий перебіг подій підготував ґрунт для безумовно прийняття урядом ІРІ 12 липня 1989 р. резолюції № 598 РБ ООН. Багдад вимагав, щоб після припинення військових дій були врегульовані всі спірні питання між Іраком та Іраном, для чого було запропоновано провести прямі перемовини за участі спостерігачів ООН. Ця вимога уявляється своєрідним «маневром для відволікання», що мав би переконати іракців уїхній військовій перевазі над Іраном. Після заяв Багдаду інтенсифікувалися масовані атаки в центральних районах та на півдні Ірану. Таким чином, фактична поразка у війні мала б «трансформуватися» в блискучу перемогу. РБ ООН відхилила вимоги Багдаду, і 20 серпня 1988 року угода про зупинення військових дій на ірано-іракському фронті набула своєї чинності.

Наслідки війни для обох сторін, без перебільшення, були просто катастрофічними. Вона призвела до загибелі близько мільйона осіб, руйнування інфраструктури обох держав – за оцінками експертів; шкода, завдана цим збройним конфліктом, оцінювалася приблизно в 188 млрд доларів для Іраку та 369 млрд для Ірану (The Gulf War: 1989: 187) (за іншими даними, збитки склали близько 1 трлн. доларів для обох сторін (Mofid 1990: 140). Особливо постраждали в результаті військових дій нафтодобувна та нафтопереробна промисловість, за рахунок яких і забезпечувалося надходження до країн іноземного капіталу. Так, якщо протягом останнього передвоєнного 1979 року Ірак видобув 175 млн. т «чорного золота», то десятиліття опісля – лише 139 млн т.

Ірак опинився у відносно більш вигідному становищі порівняно з Іраном. Позика у 40 млрд доларів, наданий арабськими монархіями Перської затоки, можливість отримувати озброєння з низки західних країн і СРСР, а також фактична підтримка у війні з боку Єгипту, Йорданії, Судану, Марокко, Тунісу, Єменської Арабської Республіки та аравійських монархій певним чином нівелювало складне економічне положення Багдаду. Крім того, світова спільнота в цілому, як це вже

зазначалося, також, скоріше, підтримувала Ірак у військовому конфлікті.

Завершення ірано-іракської війни на усьому Близькому Сході було сприйняте як перемога Саддама Хусейна над Іраном та, зокрема, доктриною «революційного ісламу» аятоли Хомейні. Незважаючи на надзвичайно складні наслідки війни для іракської економіки, політичні вигоди режиму Хусейна у сфері регіональних відносин не піддавалися сумнівам.

Результати ірано-іракського конфлікту дозволила Іраку прете-дувати на роль нового лідера арабського світу, якому вдалося «відстояти» держави Близького Сходу перед обличчям іранської загрози. Однак одночасно з цим ірано-іракська війна виявила й численні проти-річчя в рамках самого арабського світу, що знайшли своє відбиття під час ірако-кувейтського конфлікту 1990-1991 рр, що багато в чому справедливо можна назвати наслідком першої війни в Затоці. Окрім того, неоднозначний характер політики ключових світових акторів під час ірано-іракського протистояння, який багато в чому загострив масштаби конфлікту, свідчив про готовність будь-якими засобами відстоювати свої стратегічні та економічні інтереси в геополітично найважливішому близькосхідному регіоні.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2023

Стаття рекомендована до друку 30.04.2023

Vera Pefits

undergraduate student, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4,
Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
vera.pefits@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-6091-0917>

THE IRAN-IRAQ CONFLICT, OR THE FIRST PERSIAN GULF WAR: CAUSES, COURSE OF EVENTS AND GEOPOLITICAL CONSEQUENCES AT THE REGIONAL AND GLOBAL LEVELS

The article analyses key factors of conflict in Iran-Iraq long-term relations through the prism of the historical deepening of contradictions between the two nations and states, which found their expression, first of all, in the framework of the territorial conflict regarding the ownership of the water area of the Shatt-el-Arab river, which is strategically important regarding to its geographical location.

Some attention is paid to the role of the «Kurdish question» in the development of interstate relations; the religious dimension of the Iran-Iraq conflict is also analyzed in detail, the role of which increased rapidly after the events of the Islamic Revolution in Iran in 1979. The ideological and political strategies of both opponents in the struggle for regional leadership are considered in detail. The main groups of factors causing the Iran-Iraq conflict are separated and briefly characterized.

REFERENCES

1. Spencer, W. 2000. *Iraq: Old Land, New Nation in Conflict*. Brookfield: Millbrook Press.
2. Smolansky, O., Smolansky, B. 1991. *The USSR and Iraq. The Soviet Quest for Influence*. London: Duke University Press.
3. Freedman, R. 1991. *Moscow and the Middle East: Soviet Policy since the Invasion of Afghanistan*. New York: Cambridge University Press.
4. Teicher, H., Teicher, G. R. 1993. *Twin Pillars to Desert Storm: America's Flawed Vision in the Middle East from Nixon to Bush*. New York: William Morrow.
5. Chubin, S., Tripp C. 1988. *Iran and Iraq at War*. London: I.B. Tauris.
6. Smolansky, O., Smolansky, B. 1991. *The USSR and Iraq. The Soviet Quest for Influence*. London: Duke University Press.
7. Phythian, M. 1997. *Arming Iraq. How the U.S. and Britain Secretly Built Saddam's War Machine*. Boston: Northeastern University Press.
8. Mattar, F. 1981. *Saddam Hussein: the Man, the Cause and the Future*. Lebanon: Express International Printing Company.
9. Karabell, Z. 1995. Backfire: US Policy Toward Iraq 1988 – 2 august 1990. *Middle East Journal*.
10. Hiro, D. 1992. *Desert Shield to Desert Storm. The Second Gulf War*. New York: Routledge.
11. *Iraq In Transition: A Political, Economic, and Strategic Perspective* / ed. by Axelgard F. Boulder. 1986. CO: Westview Press,
12. *The Gulf War: Regional and International Dimensions* / ed. by Maull H.W., Pick O. 1989. New York: St. Martin's Press.
13. Mofid, K. 1990. *The Economic Consequences of the Gulf Wars*. London: Routledge.

Also, the article carefully describes the military-political grounds and the course of the key stages of the direct armed confrontation and its role in the contemporary Middle Eastern geopolitical picture, including objective reasons that forced various Arab and other actors of different levels to take their own position in the context of the struggle between the two regional "power centers". A change in the nature of the participation of the main international players involved in the conflict is observed, depending on the trends in the arena of military operations.

Keywords: Iraq, Iran, Persian Gulf, Shatt al-Arab, territorial disputes, regional leadership, balance of power.

The article was received by the editors 14.03.2023.

The article is recommended for printing 30.04.2023.